

گاهشمار دینی ارمنه

سیمین فلاح

شهر با چراغ و مشعل به پیشواز آنها رفت و بر سر راه آنها آتش افروخت که این آتش افروزی یادگار آن زمان است.

امروزه مقام روحانی کلیسا پس از اجرای مراسم مذهبی، شمع روشنی را از محراب کلیسا برداشته، به محوطه حیاط کلیسا می‌برد و با آن بوته‌هایی را که برای آتش افروزی گرد آورده‌اند، می‌افروزد. روز دهم بهمن ماه نیز زرتشتیان، جشن سده (پیدایش آتش) را در آتشگاه برگزار می‌کنند. همانند بودن آتش افروزی در جشن سده و درنزد و اجرای آنها به وسیله موبد زرتشتی و کشیش ارمنی، بیانگر قدمت این جشن است.

جشن نوسرد ایرانیان و ناواسارد ارمنیان

یکی از کهن‌ترین اعیاد ایرانیان که از دوران مادها برگزار می‌شد، جشن نوسرد است. نوسرد جشنی متمایز از نوروز بوده و معنای آن سال نو است. در ارمنستان باستان نیز اولین ماه سال «ناواسارد» نام داشته و آنان در نخستین روز ماه جشن باشکوهی با حضور تمامی طبقات مردم برگزار می‌کردند. در گاهشماری ارمنیان، یازدهم اوت روز برگزاری جشن «ناواسارد» است. در این جشن، تیم‌های ورزشی به رقابت می‌پردازند، شعرا سرود می‌خوانند و نوازندگان آهنگ می‌نوازند. از دیگر مراسم این جشن کبوترپرانی است.

جشن برغندان و باریگندان

در روزگاران کهن، ایرانیان روزهای آخر ماه شعبان را به سبب نزدیکی شدن ماه رمضان جشن می‌گرفتند که به آن برغندان یا کلوخ‌اندازان می‌گفتند. باریگندان به معنی زندگانی نیکو، سرور، شادمانی و فراوانی نعمت است. ارمنیان این جشن را پیش از فرارسیدن ایام روزه بزرگ^۲ برگزار می‌کنند. در این جشن عامه مردم شرکت می‌کنند و روحانیان کلیسای ارمنی بدون توجه به مقام خود آزادانه گفت‌وگو می‌کنند و با گفتن عبارات انتقادی طنزآمیز سبب خنده و شادمانی مردم می‌شوند. از ویژگی‌های باریگندان برقراری مسالوات کامل میان طبقات مردم است. در آن روز همگان از آزادی کامل برخوردارند و اجازه دارند بی‌پروا از اعمال بزرگان و توانگران انتقاد کنند.

مربوط به پیش از پذیرفتن آیین مسیحیت است و با سایر اقوام مشترک بوده و جنبه ملی - قومی دارد. اعیاد مهم کلیسای ارمنی به طور کلی «داغوار» خوانده می‌شوند که شامل عید میلاد مسیح (کریمس)، غسل تعمید، عید قیام حضرت مسیح (عید پاک)، عید مریم مقدس، عید صلیب و عید واردوار (آب‌پاشی) است. روز بعد از این جشن‌ها معمولاً به مراسم یادبود مردگان اختصاص دارد. شایان ذکر است که غیر از اعیاد مذکور، کلیسای ارمنی دارای جشن‌ها و آیین‌های فراوانی است که به مهمترین این مناسبت‌ها اشاره می‌کنیم:

جشن سده و درنزد یا دیارند آراج

یکی از جشن‌های مشترک ایرانیان و ارمنیان، جشن آتش افروزی است که ایرانیان آن را «جشن سده» و ارمنیان «درنزد» می‌گویند. این جشن خاصی اقوام آریایی بوده و ارمنیان پس از پذیرفتن مسیحیت آن را در قالب جشن‌های مذهبی درآورده‌اند. درنزد روز ۱۳ فوریه برابر با ۲۴ بهمن ماه برگزار می‌شود. بنا بر روایت ارمنیان وقتی حضرت مسیح چهل‌روزه شد، حضرت مریم برای شکرگزاری به بیت‌المقدس رفت. در این شهر زاهدی باتقوا می‌زیست که آرزوی زیارت مسیح را داشت و چون از آمدن مریم آگاه شد، همانند مردم

ارمنیان از اصیل‌ترین اقوام نژاد آریایی هستند که در هزاره دوم پیش از میلاد، از راه شمال و غرب دریای خزر به سرزمین کنونی ارمنستان مهاجرت کرده، در اطراف دریایچه وان ساکن شدند. آثار به جا مانده نشان از آن دارد که ارمنیان باستان، دارای دو نوع تقویم «ثابت» و «متغیر» بوده‌اند و گاهشمار ثابت را «تقویم دینی» خود تلقی می‌کردند. بنابراین برخی از اعیاد کلیسای ارمنی همواره ثابت بوده و مانند سال نو میلادی و میلاد و غسل تعمید حضرت مسیح همه‌ساله به ترتیب در تاریخ معین و روزهای «۱۱ و ۱۲» و «۱۶ و ۱۷» دی‌ماه برگزار می‌شوند. پاره‌ای دیگر از مناسبت‌ها با توجه به تغییرات نجومی و قمری، در تاریخ‌های مختلف اجرا می‌شوند مانند عید قیام حضرت مسیح (عید پاک)، روز وارطان مقدس و...

ارامنه مانند زرتشتیان ماه‌های سال را نامگذاری کرده‌اند که اسامی آنها به شرح جدول ذیل است. در اوایل قرن چهارم میلادی، سورپ گریگور نو ساوریج^۱ (۲۵۷-۳۳۷ م) رسوم باستانی را در زمره اعیاد مقدس قرار داد و بر فراز ویرانه‌های معابد قدیم، کلیسا و نمازخانه بنا کرد و مزار مقدسین گذشته را در محوطه کلیساها جا داد. از این جهت، کلیه اعیاد و جشن‌های قدیم و جدید درهم آمیخت و از جانب کلیسا و مردم پذیرفته شد. بنابراین برخی از جشن‌های ارامنه

اسامی ماه‌های گاهشمار ارمنی عبارتند از:

نام	معنا و مفهوم	مطابقت با ماه‌های ایرانی	زمان
۱ ناواسارد Nava sareda	سال نو	در تقویم ثابت، از اول فروردین	در تقویم متغیر، از ۱۱ اوت. ۳۱ مرداد
۲ هوری Hori	شاخه پید. مکان نگهداری غله در زبان قفقازی به معنی دومین	اردیبهشت	از ۱۰ سپتامبر - شهریور
۳ ساهمی Sahmi	سومین - ماه بذرپاشی	خرداد	از ۱۰ اکتبر - مهر
۴ دره Dre	در زبان قفقازی به معنای چهارمین تیر خدای ایرانی	تیر	از ۹ نوامبر - آبان
۵ کاغوتس Kaghot	فصل درو یا فصل جفت‌گیری حیوانات	مرداد	از ۹ دسامبر - آذر
۶ آراتس Arats	مردانه - مردوار	شهریور	از ۸ ژانویه - دی
۷ مهکان Mehekan	(مهکی) مهر - مهرگان	مهر	از ۷ فوریه - بهمن
۸ ارگ Areg	خورشید. بیداری طبیعت	آبان	از ۹ مارس - اسفند
۹ آهگان Ategan	آذرگان گرم شدن زمین	آذر	از ۸ آوریل - فروردین
۱۰ مارری Mareri	وسط سال یا سبز شدن درختان	دی	از ۸ مه - اردیبهشت
۱۱ مارگاتس Margats	ماه مهاجرت پرندگان یا درو سبزه‌زارها	بهمن	از ۷ ژوئن - خرداد
۱۲ هروویشس Hrodits	شاید از واژه فروردین یا هور به معنی آتشین گرفته شده باشد	اسفند	از ۷ ژوئیه - تیر
۱۳ آولیاتس Avelvats	بی‌تک به معنی تاجیز		از ۶ اوت - مرداد

عید زاغازارد (۲۴ فروردین - ۱۳ آوریل)

آخرین یکشنبه روزه بزرگ، مصادف با عید معروف زاغازارد است. در کتاب مقدس، زاغازارد، همان روزی است که حضرت عیسی با جلال و شکوه فراوان، وارد اورشلیم می‌شود و زاغاروس (لازار) دوست نزدیک عیسی، عمر دوباره می‌یابد و مردم با در دست داشتن شاخه‌های زیتون، به استقبال آن حضرت می‌روند.

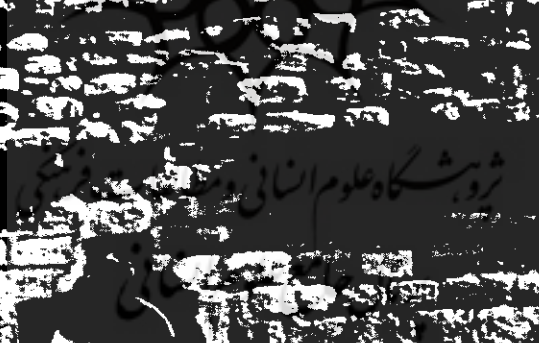
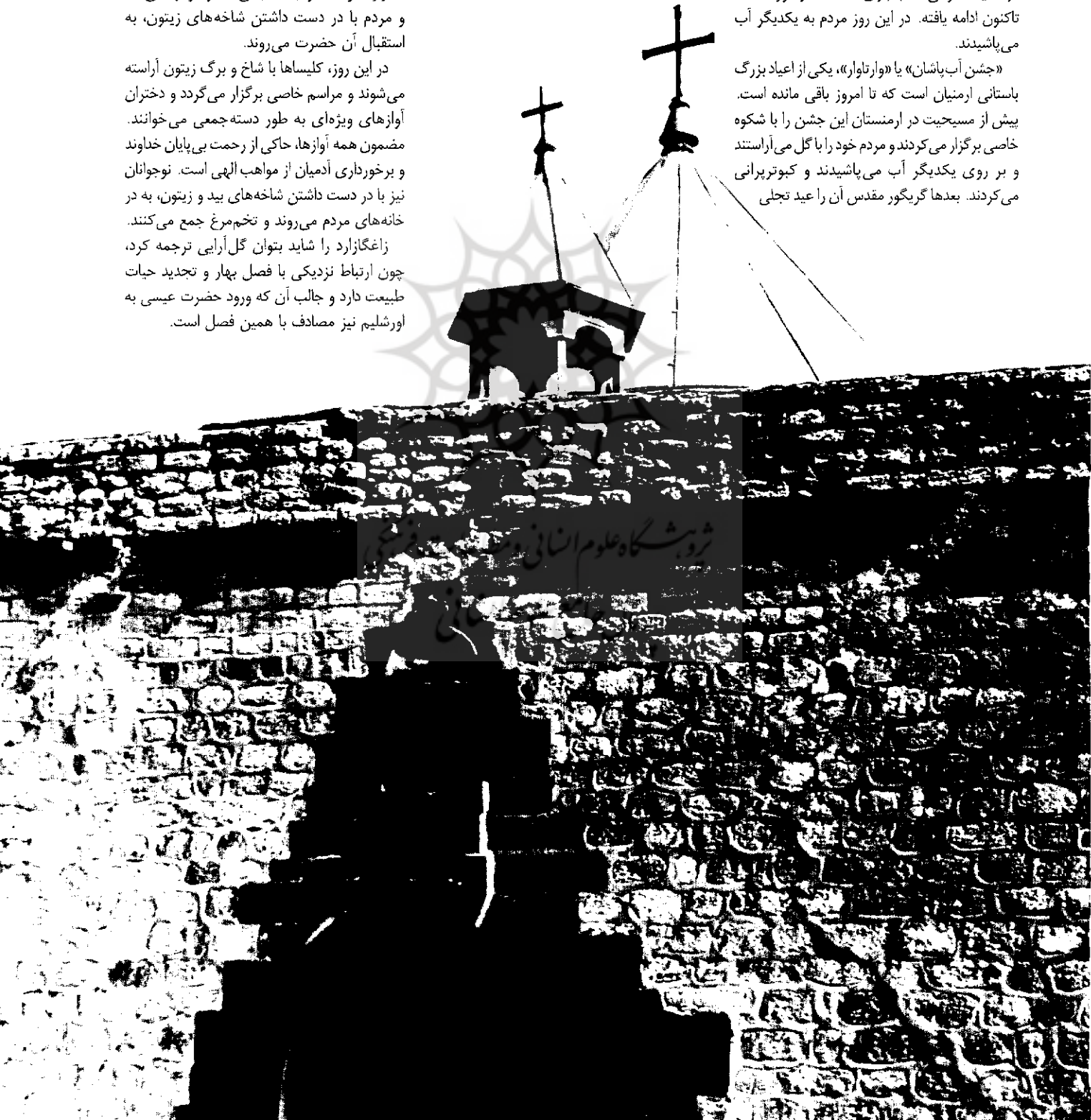
در این روز، کلیساها با شاخ و برگ زیتون آراسته می‌شوند و مراسم خاصی برگزار می‌گردد و دختران آوازهای ویژه‌ای به طور دسته‌جمعی می‌خوانند. مضمون همه آوازه‌ها، حاکی از رحمت بی‌پایان خداوند و برخورداری آدمیان از مواهب الهی است. نوجوانان نیز با در دست داشتن شاخه‌های بید و زیتون، به در خانه‌های مردم می‌روند و تخم‌مرغ جمع می‌کنند. زاغازارد را شاید بتوان گل‌آرایی ترجمه کرد، چون ارتباط نزدیکی با فصل بهار و تجدید حیات طبیعت دارد و جالب آن که ورود حضرت عیسی به اورشلیم نیز مصادف با همین فصل است.

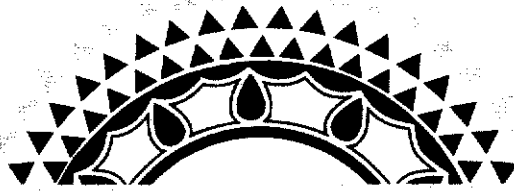
♦ حضرت مسیح اعلام کرد. حضرت مسیح را به گل تشبیه می‌کردند که تا زمان تجلی غنچه بود و پس از آن شکفت. به همین دلیل این عید را «وار تاوار» نامیدند یعنی گل شکفته یا گل آتشین.

♦ جشن تیرگان یا آب پاشان و واداوار (وارتاوار)

یکی از کهن‌ترین جشن‌های مشترک ایرانیان و ارمنیان جشن تیرگان یا آب پاشان است که ارمنیان آن را «واداوار» می‌گویند. جشن آبریزگان یا تیرگان در فصل تابستان و هنگام کمبود باران برگزار می‌شود و در حقیقت نوعی طلب باران است که از دوره مادها تاکنون ادامه یافته. در این روز مردم به یکدیگر آب می‌پاشیدند.

«جشن آب پاشان» یا «وارتاوار»، یکی از اعیاد بزرگ باستانی ارمنیان است که تا امروز باقی مانده است. پیش از مسیحیت در ارمنستان این جشن را با شکوه خاصی برگزار می‌کردند و مردم خود را با گل می‌آراستند و بر روی یکدیگر آب می‌پاشیدند و کبوترپرانی می‌کردند. بعدها گریگور مقدس آن را عید تجلی

جشن پاشویی (۲۸ فروردین - ۱۷ آوریل)

این مراسم، سه روز مانده به عید قیام مسیح (عید پاک) انجام می‌شود و مصادف با روزی است که حضرت مسیح پای حواریون خود را شست. همه‌ساله در این روز اسقف اعظم ارامنه این کار را انجام می‌دهد و در کلیسا پای کارکنان کلیسا را می‌شوید. در این مراسم ابتدا اسقف با لباس تمام‌رسمی به اتفاق دوازده تن از روحانیون دور یک میز می‌نشینند. روی میز با ملافه سفید پوشانده شده و ظرفی پر از آب و روغن مقدس در محراب کلیسا گذاشته می‌شود. با آنکه حضرت عیسی با آب خالی پاهای حواریون را شست و شو داده بود، امروزه این کار با آب و روغن مقدس انجام می‌شود. پس از جلوس اسقف و روحانیون، پرده محراب کنار زده می‌شود و تلاوت کتاب مقدس آغاز می‌گردد. بعد از آن، آب تهیه شده، قطره قطره در لگن مخصوصی که شکل صلیب دارد، چکانده می‌شود. سپس خواندن کتاب مقدس آغاز می‌شود و با اجرای چند سرود مذهبی ویژه به پایان می‌رسد. آن گاه اسقف آب و روغن مقدس را تبرک می‌کند و در پایان لباسهای رسمی را از تن خارج و با آب متبرکه پاهای خود و روحانیون را می‌شوید. پس از پایان این قسمت از مراسم پاشویی، قرائت آن بخش از انجیل که در آن از پاشویی حضرت مسیح یاد شده، آغاز می‌شود. در پایان حاضران در کلیسا، هر کدام مقداری از آب و روغن متبرکه را با خود به خانه‌هایشان می‌برند تا به عنوان محلولی شفا بخش از آن استفاده کنند.

عید پاک؛ «عید زادیک» (۳۱ فروردین و اول اردیبهشت - ۲۰ و ۲۱ آوریل)

زادیک یا پاک، عیدی است که به شادمانی رستاخیز مسیح در فاصله زمانی بیست و یکم مارس تا بیست و ششم آوریل هر سال برگزار می‌شود. در بامداد این روز، مردم دسته‌دسته به سوی کلیسا می‌روند و در مراسم باداراگ (عشای ربانی) شرکت می‌کنند و پس از آن، متبرک می‌شوند. در روز عید پاک، سرودهای مذهبی ویژه‌ای که با سخنانی شیوا، چگونگی رستاخیز مسیح را مجسم می‌سازد، اجرا می‌شود. در همین هنگام، وعده رستاخیز همگانی به مردم داده می‌شود و به درگذشتگان، امید مجدد و رستاخیز بزرگ بشارت داده می‌شود. آن گاه انجیل‌های چهارگانه خوانده می‌شود و مراسم باداراگ ادامه می‌یابد.

روز یادبود شهدای ارمنی قتل عام سال ۱۹۱۵ (۴ اردیبهشت - ۲۴ آوریل)

این واقعه در سال ۱۹۱۵ رخ داد و طی آن، حدود یک و نیم میلیون نفر از ارامنه ساکن در ارمنستان غربی را دولت عثمانی به قتل رساندند. این قتل عام توسط بسیاری از مجامع بین‌المللی به عنوان نسل‌کشی سازمان یافته قرن بیستم شناخته شده و محکوم گردیده است. همه‌ساله، ارامنه جهان روز بیست و چهارم آوریل مصادف با چهارم اردیبهشت ماه، ضمن گرامیداشت یاد و خاطره شهدای این قتل عام، با برپایی گردهمایی‌ها و راهپیمایی‌های بزرگ، خواسته‌های خویش را درباره احقاق حقوق غصب شده خود مطرح می‌کنند.

عید بزرگداشت صلیب (خاچوراتس) (۲۳ شهریور - ۱۴ سپتامبر)

این عید برای بزرگداشت صلیب و نشان دادن اهمیت آن به وجود آمده است. عید صلیب از زمانی مرسوم شد که صلیب چوبی حضرت عیسی پس از مدتها غربت و دوری از جایگاه خود، بار دیگر به وسیله «قیصر هراکل» به قسطنطنیه و سپس به اورشلیم بازگردانده شد. این واقعه در سال ۶۴۱ میلادی و در ماه سپتامبر رخ داد. به همین سبب در کلیسای ارمنی عید مذکور در یکشنبه‌ای که بین ۱۱ و ۱۷ سپتامبر واقع شده، انجام می‌پذیرد. در این مراسم، صلیب بزرگ چوبی را تزیین می‌کنند و در حیاط قرار می‌دهند، آن گاه اسقف و همراهان او با لباس‌های تمام‌رسمی، طی تشریفات نزدیک صلیب می‌روند و دو تن از کشیشان صلیب را از زمین برمی‌دارند و روی میز مخصوص قرار می‌دهند. سپس خواندن کتاب مقدس آغاز می‌شود و ضمن آن اسقف مراسم تقدیس صلیب را انجام می‌دهد. در این مراسم سرودهای مخصوصی که به وسیله «کاتولیکوس» تهیه شده و بازگوکننده واقعه تاریخی مصلوب کردن حضرت عیسی و ماجرای بردن صلیب چوبی به غربت و بازگشت آن به اورشلیم است، خوانده می‌شود. در پایان مراسم، روحانیون و مردم به دنبال اسقف وارد کلیسا می‌شوند و صلیب چوبی را در جایگاه مخصوص قرار می‌دهند.

عید حضرت مریم

کلیسای ارمنی عقیده دارد حضرت مریم به مرگ طبیعی از این جهان رفت و حواریون به اتفاق پیروان

مسیح، در تشییع جنازه آن حضرت شرکت کردند. هنگام تشییع، «بارتلموس» حضور نداشت به این جهت پس از شنیدن خبر مرگ او به زیارت مقبره آن حضرت رفت. ولی وقتی سنگ قبر را برداشتند با شگفتی مشاهده کردند که جسد آن حضرت در قبر نیست. روحانیون با دیدن این منظره فتوا دادند که حضرت مریم به آسمان صعود کرده و به همین سبب یکی از اعیاد مذهبی را به صعود حضرت مریم اختصاص دادند.

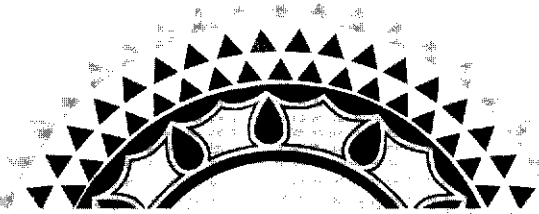
در همین روز مراسم «خاقوق اورهنک» یا «تبرک انگور» انجام می‌شود. در این مراسم پس از خواندن سرودهای مذهبی، آیاتی از انجیل و سپس نیایش خاصی تلاوت می‌شود. هنگام نیایش از آفرینش جهان، پیدایش گیاهان، مواهب الهی، سرگذشت آدم و حوا و ظهور حضرت عیسی یاد می‌شود و در خاتمه از درگاه الهی مسئلت می‌شود تا روح و جسم آدمیان را از گناهان پاک سازد و برای شرکت در مراسم تبرک انگور آماده کند. بعد از نیایش ملی تشریفات انگور سه بار تبرک می‌شود و به عنوان نماد مخلوقات خداوند، بین حاضران در کلیسا تقسیم می‌شود.

روز مسروپ ماشتوس و اولین مترجمان زبان ارمنی (۱۹ مهر - ۱۱ اکتبر)

القبای ارمنی در سال ۴۰۱ و به روایتی دیگر، در سال ۴۰۴ میلادی توسط یک روحانی ارمنی به نام «مسروپ ماشتوس» و با الهام الهی ابداع گردید. مسروپ ماشتوس پس از ابداع القبا، ارمنی، اولین مدارس زبان ارمنی را تأسیس کرد و به آموزش این زبان پرداخت. از این جهت او را نخستین آموزگار زبان ارمنی لقب داده‌اند و همه‌ساله در دومین شنبه از ماه اکتبر، یاد و خاطره وی و شاگردانش را که اولین معلمان زبان ارمنی و بخصوص مترجمان کتاب مقدس به زبان ارمنی محسوب می‌شوند، گرامی می‌دارند.

سال نو میلادی «عید ژانویه» (۱۱ و ۱۲ دی - اول ژانویه)

اول ژانویه، آغاز سال نو مسیحی است و چون ساعت ۱۲ نیمه‌شب سال تحویل می‌شود مردم شب زنده‌داری می‌کنند و چراغ خانه‌ها را روشن نگاه می‌دارند. مسیحیان در آغاز مانند ایرانیان و بابلیان، سال نو را اول بهار جشن می‌گرفتند، ولی از قرن شانزدهم یعنی در زمان «پاپ گریگوریوس سیزدهم» که تقویم «یولیوس» را تصحیح کرد و اول ژانویه را سال نو مسیحی قرار داد، ارامنه نیز این روز را به عنوان شروع سال نو، جشن می‌گیرند.

♦ میلاد و غسل تعمید مسیح (۱۶ و ۱۷ دی - ۶ و ۷ ژانویه)

کلیسای ارمنی، روز میلاد مسیح را ششم ژانویه اعلام کرده و معتقد است که سالروز تولد مسیح و تعمید آن حضرت، هر دو، در یک روز معین، یعنی ششم ژانویه رخ داده است. بنابراین در این روز، به اجرای مراسم می‌پردازد. در کتاب قوانین کلیسای ارمنی در این خصوص چنین آمده است:

۱. قانون هفتم از قوانین سی و چهارگانه کلیسای ارمنی، تصریح و تأکید می‌کند: «مراسم جشن میلاد حضرت مسیح باید در روز ششم ژانویه و به همراه تشریفات ویژه و سرودن آوازهای خاص مذهبی در تمام کلیساهای ارمنی برگزار شود.»
۲. کنگره پنجم دوتین (Dwin) به موجب قانون شماره ۲۶ مورخ ۷۱۹ میلادی، به صراحت اعلام می‌کند: «واجب است که در روز ششم ژانویه، آب تقدیس شده و در آن، مرون (Meron) یعنی روغن مقدس ریخته شود.»

در روز عید میلاد مسیح، در کلیساهای ارمنی، مراسم با آراگ (عشای ربانی) برگزار می‌شود و سپس مراسمی به یاد غسل تعمید آن حضرت اجرا می‌گردد. این مراسم در آغاز ورود ارمنه به اصفهان، در کنار زاینده رود انجام می‌شد ولی در حال حاضر در کلیساها برگزار می‌شود. حین اجرای مراسم قسمتهایی از کتاب مقدس خوانده می‌شود و مردم به دعا و نیایش می‌پردازند. کشیش‌ها ظرف آبی آورده و ظرف مرون یا روغن مقدس را که به شکل کبوتر ساخته شده است طی تشریفات خاصی آماده می‌کنند. آن گاه روحانی بزرگ که رهبری مراسم را بر عهده دارد حاضران را به خواندن آوازهای مذهبی مخصوص دعوت می‌کند. سپس رهبر روحانی، در آب روغن مقدس می‌ریزد و صلیب مقدس را در آن می‌گنارد و به همراه خواندن دعایی به نام «باهبانچ» از آب بیرون آورده و به کشیش مسئول غسل تعمید می‌سپارد. پس از آن، تصنیف ویژه همین مراسم به نام «امروز، صلاهی پدران» به طور دسته‌جمعی خوانده می‌شود و حاضران، به ترتیب نان مقدس را می‌خورند و صلیب را که در دست کشیش مسئول غسل تعمید است می‌پوسند. برخی نیز کمی از آب تقدیس شده را با ظرفهای کوچک برای تبرک به خانمهای خود می‌پزند.

♦ روز وارطان مقدس؛ «نبرد وارطان» (۸ بهمن - ۲۸ ژانویه)

در زمان سلطنت یزدگرد دوم، پادشاه ساسانی، دین عیسوی در ارمنستان انتشار یافته بود و یزدگرد می‌خواست مذهب زرتشتی را در ارمنستان حفظ کند تا این ایالت از ایران جدا نشود. لذا فرمانی صادر و طی آن اعلام کرد: «ما فقط زرتشتیان را در ارمنستان به رسمیت می‌شناسیم». هنگامی که تهدیدات متعدد او سودمند نیفتاد، در سال ۴۵۰ میلادی به جنگ با ارمنستان رفت. در این جنگ

که به «نبرد وارطان» یا «نبرد آواریر» مشهور است، ارمنه به رهبری سردار بزرگ خود یعنی «وارطان مامیگونیان» به جنگ پرداختند و بسیاری از آنان از جمله وارطان، کشته شدند.

این جنگ مذهبی در تاریخ ارمنه اهمیت ویژه‌ای دارد و به مثابه قیامی ملی برای کسب استقلال و آزادی ارزیابی می‌گردد. ارمنیان به قربانیان این جنگ «شهیدان راه میهن» لقب داده‌اند. این جنگ را به نام قهرمان ملی خود «جنگ وارطان» نامیده‌اند، آن را مقدس می‌شمارند و سمبل مبارزات آزادی‌خواهانه می‌دانند.

♦ عید سورپ اچمیادزین

عید سورپ اچمیادزین بر اساس رویای «سورپ گریگور لوساورچ» یا «گریگور روشنگر» وضع شده است. پس از آن رویا سورپ گریگور، پیروان خود را جمع کرد و دستور داد تا اجساد شهیدان را در یک نقطه جمع‌آوری و بر فراز مزار آنان سه نمازگاه بنا کنند. آن گاه به پیش نهاد گریگور روشنگر، تیرداد شاه ارمنستان در محل معبد قدیمی و روی ویرانه‌های آن، کلیسای بزرگ «سورپ اچمیادزین» را با سبک معماری ارمنی بنا کرد.
اچمیادزین به معنی نزول اجلال روح القدس است. در این روز سرودهای مذهبی که به «مارش مذهبی اچمیادزین» مشهور است، خوانده می‌شود و در آن چگونگی رویای سورپ گریگور لوساورچ به طرز جالبی بیان می‌شود.

یادداشت‌ها

- ۱. بزرگترین مبلغ مسیحی و نخستین اسقف اعظم ارمنه که دین مسیحیت را در ارمنستان رسمی کرد و به پیشنهاد او کلیسای بزرگ «سورپ اچمیادزین» با سبک معماری ارمنی در ارمنستان بنا شد.
- ۲. روزه بزرگه فاصله زمانی میان باریکندان و عید قیام حضرت مسیح (عید پاک) است که از حیث زمانی بزرگترین روزه‌هاست زیرا به مدت چهل روز ادامه می‌یابد.

- فهرست منابع
- ۱. انجیل مقدس، «مرقس»، انجمن بخش کتب مقدسه، ۱۹۷۸.
 - ۲. اسقف اعظم مانوکیان، آرداک، اعیاد کلیسای ارمنی، ترجمه خالاتیان، هرایر، انتشارات چاپخانه نانیری، تهران، ۱۳۷۳.
 - ۳. تقی‌زاده، سید حسن، بیست مقاله، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ دوم، تهران، ۱۳۴۶.
 - ۴. راتین، اسماعیل، ایراتیان ارمنی، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم، تهران، ۱۳۵۶.
 - ۵. ستاره‌شناس، یوسف، انطباق لحظه‌ها، انتشارات انجمن کلیمیان، چاپ اول، تهران، پاییز ۱۳۷۹.
 - ۶. هوپیان، اندرانیک، ارمنیان ایران، انتشارات مرکز بین‌المللی گفت‌وگوی تمدنها و انتشارات هرمس، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰.
 - ۷. یورد شاهیان، اسماعیل، تبارشناسی قومی و حیات ملی، انتشارات نشر و پژوهش فرزبان روز، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰.
- و با سپاس فراوان از دکتر انیدا آوانسیان، رئیس شورای خلیفه‌گری ارمنه تهران.

